

ΣΚΕΠΤΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ ΣΤΟ DICTIONNAIRE HISTORIQUE ET CRITIQUE ΤΟΥ PIERRE BAYLE

ΙΩΑΝΝΟΥ Γ. ΔΕΛΛΗ

Εισαγωγικές παρατηρήσεις

I

Ο P. Bayle (1647-1706) είναι ο πιο σημαντικός πρόδρομος του μεγάλου πνευματικού κινήματος του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού¹. Οί φιλοσοφικές του απόψεις και ή μεθοδολογία με την όποιαν τις εκθέτει στο θεμελιώδες έργο του *Dictionnaire historique et Critique*² προαναγγέλλουν σε μεγάλο βαθμό την Έγκυκλοπαίδεια του Diderot, όσο κι αν αυτό είναι λιγώτερο περιεκτικό και έκτενές σε σύγκριση προς την Έγκυκλοπαίδεια.

Ο R. Popkin κρίνοντας τον Bayle τον χαρακτηρίζει ως “most important and most influential skeptic of the late seventeenth century”³, ενώ πιστεύει πως ο Bayle «είδε την επαναφορά των επιχειρημάτων του Σέξτου ως την άφετηρία της νεότερης φιλοσοφίας». Ως σκεπτικιστή αξιολογεί τον P. Bayle και ο D. Hume³ σε μια άναφορά του για τον G. Berkeley⁴. Σημειώνει χαρακτηριστικά πως τά περισσότερα από τά γραφτά του G. Berkeley «μορφοποιούν τά καλλίτερα μαθήματα του σκεπτικισμού τά όποια βρίσκονται είτε σύμφωνα με τους άρχαίους ή τους νέους φιλοσόφους μηδέ έξαιρουμένου του P. Bayle», ενώ, συνεχίζοντας, γράφει πως ο Berkeley συνέθεσε τό βιβλίό του «ένάντια στους σκεπτικιστές, τους άθειστές και τους έλευθερόφρονες». Άνάμεσα στους έλευθερόφρονες κατατάσσει ο Hume⁵ και τον P. Bayle. Ολόκληρος ο φιλοσοφικός στοχασμός του P. Bayle διατυπώθηκε και έξελίχθηκε μέσα στο πνευματικό κλίμα πού είχαν διαμορφώσει οί έλευθερόφρονες στους όποιους ο ίδιος άνηκε. Ο R. Popkin άφιερώνει ένα ολόκληρο κεφάλαιο στο έργο του: *The History of Scepticism from Erasmus to Spinoza* με τίτλο “The Libertins Erudits” (σσ. 87-19) στο όποιο καταγράφει τις βασικές άρχές αυτού του πνευματικού κινήματος. Μιά πρώτη διαπίστωση του Popkin είναι πως οί σκεπτικιστές των άρχων του 17ου αιώνα, πού ονομάζονταν *libertins etudits*, ήταν έν μέρει παιδιά του Σέξτου Έμπειρικού. Ο συνδετικός κρίκος αυτής της ομάδας διανοουμένων ήταν ή άμφισβήτηση και ή ύπνόνευση της παραδοσιακής πνευματικής αυθεντίας. Ήταν οί *libertins*, οί έλεύθερα σκεπτόμενοι πού δέν έμπιστεύονταν τά άποδεκτά και καθιερωμένα δόγματα. Η κίνηση των έλευθεροφρόνων εισήγαγε την άμφιβολία με την μία ή την άλλη μορφή του πυρρωνισμού όχι μόνο στο χώρο της γνώσης της φύσης, αλλά και στο χώρο της θρησκείας. Ο «νέος Πυρρωνισμός», γράφει ο Popkin⁶, ξεκίνησε ως ένα μέσον υπεράσπισης του καθολικισμού καταστρέφοντας όλες τις λογικές βάσεις για την θρησκευτική βεβαιότητα.

Μέσα σ’ αυτό τό πνεύμα συνέταξε ο P. Bayle τό *Dictionnaire*. Άρχικός σκοπός της συγγραφής του ήταν νά καταγράψει τά λάθη όλων των άλλων λεξικών και κυρίως εκείνου τό όποιο είχε έκδοθει από τον Louis Moret⁷. Δέν είναι μόνο ένα

βιογραφικό λεξικό, αλλά κυρίως συγκεντρώνει σ' αυτό ο Bayle την ιστορική, φιλοσοφική, φιλολογική και θεολογική ύλη της εποχής του. Τό περιεχόμενο του Λεξικού αυτού άσκησε μεγάλη επίδραση στη διαμόρφωση της φιλοσοφικής σκέψης κατά τον 18ον αιώνα σε τέτοιο βαθμό ώστε να ονομασθεί από τον Voltaire "The arsenal of the Enlightenment".

Τίς απόψεις του για τον Πυρρωνισμό και Σκεπτικισμό εκθέτει ο Bayle κυρίως στα λήμματα "Pyrrho" (Remark B' και C') και στο The Third Clarification του Λεξικού του⁸. Οί θέσεις που παίρνει τόσο απέναντι στον Πυρρωνισμό όσο και απέναντι στον 'Ακαδημεικό Σκεπτικισμό είναι σωστό να εξετασθούν πάνω σε δύο κατευθύνσεις: Πρώτον ο Πυρρωνισμός - Σκεπτικισμός σε σχέση με τη θεολογική σκέψη, και δεύτερον ο σκεπτικισμός σε σχέση με τη Λογική, την 'Επιστήμη και την Πολιτική. Αυτό που πρέπει να αναφέρουμε προκαταβολικά είναι ότι ο P. Bayle γνωρίζει πολύ καλά τά κείμενα του Σέξτου, του Κικέρωνα και του Διογένους Λαερτίου, τά όποια αυτήν την εποχή δοκιμάζουν πολλές εκδόσεις στην Γαλλία⁹, και αναφέρεται πολύ συχνά σ' αυτά, εξάλλου στο λήμμα Pyrrho κάνει μνεία μιάς επιτομής του Σέξτου 'Εμπειρικού από τον P. Gassendi για την όποϊαν όμολογεί «μάς άνοιξε τά μάτια».

• Για να κατανοήσουμε πώς βλέπει τον Πυρρωνισμό ο Bayle στο χώρο της θεολογικής σκέψης και της θρησκευτικής πίστης είναι αναγκαίο να αναφερθούμε στο πνευματικό κλίμα που δημιούργησαν ή θρησκευτική Μεταρρύθμιση και στη συνέχεια ή 'Αντιμεταρρύθμιση που άκολούθησε. Αυτό τό κλίμα ο Porokin όνομάζει Intellectual Crisis of the Reformation¹⁰ ή όποια έντοπίζεται στη διαμάχη περί του «κριτηρίου της άλήθειας» και καταλήγει έτσι σε μιά "crise pyrrhonnienne"¹¹, άφου τό «κριτήριο περί της άλήθειας» άπετέλεσε τό βασικό πρόβλημα των άρχαίων σκεπτικων φιλοσόφων¹² και περί του κριτηρίου γίνεται διαμάχη ανάμεσα στους Μεταρρυθμιστές και 'Αντιμεταρρυθμιστές. Οί Μεταρρυθμιστές και κυρίως ο Λούθηρος άμφισβήτησε την αυθεντία στην διδασκαλία του Πάπα και ύποστήριξε ότι ή συνείδηση, τό έσωτερικό φως, ήταν ή βάση της βεβαιότητας στο χώρο της πίστης. «Τό "Άγιο Πνεύμα δέν είναι σκεπτικιστικό»¹³. Οί άντιμεταρρυθμιστές ύπέβαλλαν αυτό τό κριτήριο σε μιά σκεπτικιστική κριτική. Υίοθετούν λοιπόν οί Καθολικοί τον Σκεπτικισμό ως μιά μηχανή άμυνας κατά των Μεταρρυθμιστών παρά τό γεγονός ότι κάθε άμφιβολία την όποια εισάγει ο Σκεπτικισμός δέν συνέφερε την καθιερωμένη τάξη πραγμάτων από την πλευρά της παπικής έκκλησίας. 'Ο Bayle μετέβαλε θέσεις και από καθολικός που ήταν προσχώρησε στον προτεσταντισμό, για να γυρίσει πίσω στον Καθολικισμό. Εύλογο είναι να ύπάρχει μιά σύγχυση στις άπόψεις του αναφορικά με την θέση του Σκεπτικισμού σε θέματα θεολογίας. 'Ο Porokin άναγνωρίζει ότι ο Bayle κατόρθωσε με τη διδασκαλία του να ύπονομεύσει αυτή τη διαμάχη, που κράτησε πάνω άπό έναν αιώνα, και να συμβάλει άρκετά στην έξασθένησή της.

II.

PYRRHO, REMARK B.

Πράγματι στους πρώτους στίχους του λήμματος Pyrrho (Remark B) γράφει πώς

ὁ Πυρρωνισμός «πρέπει νά εἶναι μακριά ἀπό τίς σχολές τῆς θεολογίας». Αἰτιολογεῖ στή συνέχεια αὐτήν τήν ἀφοριστική του ἄποψη: «Ὁ Πυρρωνισμός εἶναι ἐπικίνδυνος σέ σχέση μέ αὐτή τή θεία ἐπιστήμη». Τό λόγο του ἐκθέτει λίγο πιό κάτω: «ἡ θρησκεία πρέπει νά βασίζεται στή βεβαιότητα». Ἐνῶ στούς πρώτους στίχους τοῦ λήμματος “The Third Clarification” σημειώνει ὅτι οἱ ἀκόλουθοι τοῦ Πυρρωνισμοῦ εἶναι ἀναξιόπιστοι, γιατί διαφωνοῦν πάνω στά μυστήρια τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἐπειδή αὐτοί ὁμολογοῦν ὅτι δέν ἀναγνωρίζουν σίγουρο κριτήριο μέ βάση τό ὅποιο νά διακρίνεται τό ψευδές ἀπό τό ἀληθές. Ἴσως θά πρέπει νά διορθωθεῖ ἐδῶ ὅτι μᾶλλον πρέπει νά ὑπονοεῖ τόν Ἐκαδημεικό Σκεπτικισμό¹⁴, πού προβάλλει τήν ἰδέα τοῦ «πιθανοῦ», ἐνῶ ὁ Πύρρωνας τοῦλάχιστον στήν πρώτη περίοδο τῆς διδασκαλίας του, σύμφωνα μέ τίς δοξογραφικές μαρτυρίες τῶν Διογένους Λαερτίου, Εὐσεβίου καί ἄλλων, ἔκανε λόγο γιά «ἀγνωσία» καί «ἀφασία»¹⁵. Ἐξάλλου στήν ἴδια σελίδα τοῦ λήμματος φαίνεται ὅτι δέν ξεχωρίζει τούς Ἐκαδημεικοὺς καί Πυρρωνιστές¹⁶, ἀφοῦ χρησιμοποιοῖ τούς ὄρους αὐτούς χωρίς διάκριση. Συνεχίζοντας τήν καταγραφή του γιά τή σχέση σκεπτικισμοῦ-θρησκείας, δικαιολογεῖ τήν ἐπικινδυνότητα τοῦ Πυρρωνισμοῦ γιά τή θρησκεία «οἱ σκοποί, τά ἀποτελέσματά τῆς, οἱ χρήσεις τῆς καταρρέουν μόλις ἡ ἰσχυρή πειθῶ τῶν ἀληθειῶν τῆς σβήνουν ἀπό τό νοῦ». Τό πρόβλημα αὐτό ἀπασχολεῖ σοβαρά τόν ἴδιο τόν Bayle καί δέν φαίνεται νά καταγράφει ἀπόψεις ἀντικειμενικά καί ἀμερόληπτα παραμένοντας ὁ ἴδιος ἔξω ἀπό αὐτό. Δέν παραθέτει γνώσεις καί ἀντιλήψεις πού κυκλοφοροῦν, ἀλλά ὑποτυπώνει κυρίως τίς προσωπικές του πεποιθήσεις ἀναφορικά μέ τήν σχέση Πυρρωνισμοῦ καί θρησκείας. Γι’ αὐτό γράφει μέ ἐρησυχαστικό τόνο πῶς αὐτό, δηλαδή ἡ ὑπονόμευση τῆς θρησκείας ἀπό τόν Πυρρωνισμό, «δέν πρέπει νά γίνει αἰτία ἀνησυχίας», ἀφοῦ «ὑπάρχει ἕνας μικρός ἀριθμός ἀνθρώπων πού εἶναι ἀπατημένος ἀπό τίς θεωρίες τῶν Σκεπτικιστῶν» καί ἐκτός αὐτοῦ «ἡ χάρις τοῦ θεοῦ στόν πιστό, ἡ δύναμη τῆς ἐκπαίδευσης σέ ἄλλους ἀνθρώπους καί ἀκόμα ἡ ἀγνοία καί ἡ ἔμφυτη ροπή προσέγγισης τῶν ἀποφάσεων, συνιστοῦν μιᾶ ἰσχυρή ἀσπίδα ἐναντία στά βέλη τῶν Πυρρωνιστῶν, ἄν καί αὐτή ἡ αἵρεση πιστεύει ὅτι εἶναι περισσότερο φοβερή σήμερα ἀπό τά προηγούμενα χρόνια». Ὁ Bayle φαίνεται ἐδῶ ὑπέρμαχος τῆς θρησκευτικῆς πίστεως καί μέ πρόθεση ἀπολογητική πιστεύει ὅτι ὑπάρχουν ὄπλα γιά τήν καταπολέμηση τοῦ Πυρρωνισμοῦ, πού βλάπτει τή θρησκεία, διότι κατά τήν ἐκτίμησή του θέτει τά πάντα «ἐν ἀμφιβόλῳ», ἐνῶ προαναγγέλλει πῶς στή συνέχεια θά ἀσχοληθεῖ μέ τήν ἄποψη πού κατέγραψε προηγουμένως ὅτι στήν ἐποχή του (today) «ἡ αἵρεση τοῦ Πυρρωνισμοῦ εἶναι φοβερή». Γεννᾶται ὁμως τό ἐρώτημα, πρὶν ἀναλύσουμε τά ὅσα γράφει στό Dictionnaire, ποιά θρησκεία ὑπερασπίζεται ἐδῶ ὁ Bayle, τόν Καθολικισμό ἢ τόν Καλβινισμό; Ἀκόμα ποιά εἶναι ἡ θρησκευτική του θέση μέσα στή διαμάχη Καθολικισμοῦ καί Προτεσταντισμοῦ; Ἄν λάβει κανεῖς ὑπ’ ὄψη του ὅτι οἱ Καλβινιστές, ὅπως ἀναφέραμε προηγουμένως, ἀπέρριπταν τόν Σκεπτικισμό, ἐνῶ οἱ Ἀντιμεταρρυθμιστές Γάλλοι καθολικοὶ τόν υἱοθετοῦσαν γιά νά ἐναντιωθοῦν στούς Μεταρρυθμιστές, τότε πρέπει νά δεχτοῦμε ὅτι ὁ Bayle σέ αὐτή τήν περίοδο ἦταν ἕνα Καλβινιστής καί ἐναντιώνεται πρὸς τό Γαλλικό καθολικισμό¹⁷.

Μέ τή μορφή διαλόγου ἀνάμεσα σέ δύο ἀββᾶδες ἐκθέτει ἀναλυτικά τίς ἀπόψεις του γιά τό θέμα πού ἔθιξε πιό πάνω. Βρίσκει ἔτσι τήν εὐκαιρία νά ἐκθέσει τίς

προσωπικές του θέσεις.

Ἡ παρακολούθηση αὐτοῦ τοῦ διαλόγου θά μᾶς βοηθήσει νά κατανοήσουμε πόσο καλά γνώριζε τόν ἀρχαῖο Σκεπτικισμό ὁ Bayle μέσα ἀπό τά κείμενα, γιατί τά λόγια τῶν Ἀββᾶδων μᾶς ὀδηγοῦν κατευθεῖαν σέ ἀναφορές κειμένων ἀρχαίων δοξογράφων, ὅπου καταγράφονται οἱ ἴδιες ιδέες. Τό διάλογο δέν τόν παρακολούθησε ὁ ἴδιος ὁ Bayle, ὅπως γράφει, ἀλλά τοῦ τόν μετέφερε ἕνας ἱκανός ἄνθρωπος, πού εἶχε παρακολουθήσει τή συζήτηση. Ὁ ἕνας ἀββᾶς ἦταν τυπικά ἕνας πιστός κληρικός, πού γνώριζε τά καθήκοντά του, ἐνῶ ὁ ἄλλος ἦταν ἕνας καλός φιλόσοφος. Ὁ πρῶτος ἀββᾶς λέει «πῶς θά μπορούσε νά συγχωρήσει τούς παγανιστές φιλοσόφους, πού παρασύρθηκαν μέσα στήν ἀβεβαιότητα τῶν γνωμῶν, ἀλλά δέν θά μπορούσε νά κατανοήσει πῶς ὑπῆρχαν ἀκόμα μερικοί ἀξιοθρήνητοι Πυρρωνιστές μετά τήν ἔλευση τοῦ φωτός τοῦ Εὐαγγελίου». Σχολιάζοντας αὐτή τήν ἄποψη μπορούμε νά διαπιστώσουμε ὅτι ἡ θρησκεία παρέχει βεβαιότητα, ὁ φωτισμός τοῦ Εὐαγγελίου κάνει σίγουρο τόν ἄνθρωπο γιά τήν μεταφυσική γνώση καί οἱ Πυρρωνιστές δέν ἔχουν θέση πλέον. Ἡ ἄποψη πού εκφράζεται ἐδῶ εἶναι μᾶλλον καλβινιστική. Ὁ δεύτερος ἀββᾶς εὐθέως ἀντικρούει τήν ἄποψη αὐτή: «Κάνεις λάθος νά σκέφτεσαι ἔτσι. Ἄν ὁ Ἀρκεσίλαος ἐπρόκειτο νά ἐπιστρέψει σ' αὐτόν τόν κόσμο κι ἄν μπορούσε νά καταπολεμήσει τούς θεολόγους μας, αὐτός θά μπορούσε νά εἶναι χίλιες φορές περισσότερο φοβερός ἀπό ὅσο ἦταν ἐναντία στούς δογματικούς τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας». Ἡ ἐπίκληση στόν Ἀρκεσίλαο πού κάνει ὁ Bayle μέ τό στόμα τοῦ δεύτερου συνομιλητῆ δείχνει τήν βαθειά ἀπό τόν ἴδιο γνώση τοῦ ἀρχαίου Σκεπτικισμοῦ, ἀλλά ἀφήνει καί τήν ἐντύπωση ὅτι ὁ Bayle δέν ξεχώριζε Πυρρωνιστές καί Ἀκαδημεικούς, διότι, ἐνῶ γιά Πυρρωνιστές μίλησε ὁ πρῶτος, στόν Ἀρκεσίλαο ἀναφέρεται ὁ δεύτερος. Ἡ ἐντύπωση μιᾶς ἐπιφανειακῆς σύγχυσης Πυρρωνιστῶν-Ακαδημεικῶν πού φαίνεται ἐδῶ, γίνεται θαυμασμός γιά τίς γνώσεις τοῦ Bayle, ἀφοῦ ὁ Ἀρκεσίλαος εἶχε ἄμεση σχέση μέ τόν Πύρρωνα σύμφωνα μέ τήν μαρτυρία τοῦ Σέξτου Ἐμπειρικοῦ¹⁸. Γεννιέται ὅμως τό ἐρώτημα, γιατί ὁ Bayle ἐπικαλεῖται τόν Ἀρκεσίλαο προκειμένου νά ἀσκήσει κριτική στούς θεολόγους. Ἦταν μήπως ὁ Ἀρκεσίλαος ἀποκλειστικά καί μόνον ἀπό τούς ἀρχαίους Σκεπτικιστές ἐκεῖνος πού ἄσκησε κριτική στίς θεολογικές ἀντιλήψεις τῶν ἀρχαίων; Τόσο ὁ Διογένης Λαέρτιος ὅσο καί ὁ Σέξτος δέν μᾶς πείθουν γιά κάτι τέτοιο μέ τίς πληροφορίες πού μᾶς δίνουν. Οἱ πιθανές ἀπαντήσεις πού εἶναι δυνατόν νά δοθοῦν στό ἐρώτημα εἶναι οἱ παρακάτω. Πρῶτον ὁ Bayle ἀνασύρει τήν φιγούρα τοῦ Ἀρκεσίλαου, ἐπειδή γνωρίζει ὅτι ἀφ' ἐνός μὲν ὁ Ἀρκεσίλαος «ἦν εὐρεσιλογιώτατος ἀπαντήσαι εὐστόχως» (Διογ. Λαερτ. IV, 37) καί πίστευε πῶς «αὐτό τοῦτο μάλιστα φιλοσοφία ἴδιον, τό καιρόν ἐκάστων ἐπίστασθαι» (Διογ. Λαερτ. IV, 42)· ἀφ' ἑτέρου δέ ὅτι ἐκπροσωπεῖ, ὅπως ἀναφέρθηκε, ἐξολοκλήρου Πυρρῶνεις ἀπόψεις καί θεωρεῖται ὡς ἕνας συνετής Σκεπτικιστής χωρίς νά εἶναι ἀπόλυτος παρά τίς περί τοῦ ἀντιθέτου πληροφορίες τοῦ Κικέρωνα¹⁹. Δεύτερον, ἡ ἐπινόηση τῆς ἐπίκλησης τοῦ Ἀρκεσίλαου δικαιολογεῖται στή συγκεκριμένη περίπτωση, γιατί ὁ Ἀρκεσίλαος ἐπιμένει στήν «ἐποχή» γιά τά πάντα, ἄρα καί γιά τά θέματα τῆς θρησκείας καθ' ὅσον «φησὶν ὁ Ἀρκεσίλαος ὅτι ὁ περί πάντων ἐπέχων κανονιεῖ τὰς αἰρέσεις καί φυγὰς καί κοινῶς τὰς πράξεις τῶ εὐλόγῳ κατὰ τοῦτό τε προερχόμενος κατορθώσει». Στό πνεῦμα τῆς γνωστικῆς «ἐποχῆς» πού μέ συνέπεια διδάσκει ὁ Ἀρκεσί-

λαος, τοποθετεί ο Bayle και τις απόψεις των αρχαίων Σκεπτικῶν γιὰ τὴ θρησκεία πού στό πρόσωπο τοῦ Ἀρκεσιλάου, ἄν ἦταν δυνατόν νά ἀναβιώσουν, θά ἦταν ὡς «κριτική» πιά φοβερή ἀπό ὅσο ἦταν στήν ἀρχαιότητα. Ὅπως τότε οἱ Σκεπτικιστές²⁰ ἐναντιώθηκαν μέ τήν κριτική τους στοὺς «δογματικούς φιλοσόφους» πού πίστευαν «εὐρηκέναι τό ἀληθές» (Σεξτ. ΠΥ, I, 1-4), ἔτσι καί τώρα θά μπορούσαν νά κρίνουν πιά αὐστηρά τοὺς θεολόγους, ὅπως ὑποστηρίζει ὁ δεύτερος Ἀββᾶς.

Οἱ παριστάμενοι στό διάλογο, συνεχίζει ὁ Bayle, ζήτησαν ἀπό τόν ἀββᾶ πού ἐπικαλέσθηκε τόν Ἀρκεσίλαο νά ἐξηγήσει περισσότερο τί ἤθελε νά πει μέ τά ὅσα ἀνέφερε. Ὁ ἴδιος δέχεται τήν πρόταση μέ ἀποτέλεσμα τά ὅσα ἀκολουθοῦν νά ἀναδεικνύουν τόν Bayle βαθύ γνώστη τοῦ Σκεπτικισμοῦ, ἀλλά καί ἀγιάτρευτα προβληματισμένο γύρω ἀπό τά ζητήματα πού αὐτός θέτει. Ὁ ἀββᾶς ἀναφέρει πρῶτα τήν προσφορά τοῦ Σέξτου τοῦ ὁποίου «οἱ μέθοδοι δημιούργησαν ὑποψίες γύρω ἀπό τίς ἀντιλήψεις» καί στή συνέχεια διαπιστώνει πῶς τίς πληροφορίες γιὰ τίς ἀπόψεις τοῦ Σέξτου ἔχουν γίνει γνωστές ἀπό μιὰ ἐπιτομή τοῦ Gassendi²¹ ἢ ὁποία καί «μᾶς ἀνοιξε τά μάτια». Ὁ Ἀββᾶς ἀναγνωρίζει πῶς ὁ Καρτεσιανισμός «ἔθεσε τίς τελευταῖες προσεγγίσεις σ' αὐτό, δηλαδή τίς ὑποψίες γύρω ἀπό τίς ἀντιλήψεις, καί τώρα κανένας καλός φιλόσοφος πιά δέν ἀμφιβάλλει ὅτι εἶχαν δίκιο οἱ Σκεπτικιστές νά ὑποστηρίζουν ὅτι οἱ ιδιότητες τῶν σωμάτων, πού γίνονται γνωστές μέ τήν βοήθεια τῶν αἰσθήσεων, εἶναι φαινόμενα»²². Ἡ ἄποψη πού ἐκφράζεται ἐδῶ εἶναι ὅτι στόν Καρτεσιανισμό ὑποφώσκει μέ λανθάνοντα τρόπο μιὰ σκεπτικιστική διάθεση τήν ὁποία ὁ Bayle ἀναγνωρίζει ὅτι ὑπάρχει²³. γι' αὐτό ἐπιχειρεῖ τή σύνδεσή τους. Στοὺς ἀρχαίους Σκεπτικιστές εἶναι διάχυτη ἡ ἰδέα ὅτι ὁ ἄνθρωπος γνωρίζει τά φαινόμενα διαμέσου τῆς λειτουργίας τῶν αἰσθήσεων. Γι' αὐτό ἔχομε μαρτυρίες τόσο ἀπό τόν Διογένη Λαέρτιο γιὰ τόν Πύρρωνα «τό μέλι ὅτι ἐστὶ γλυκύ οὐ τίθημι, τό δ' ὅτι φαίνεται ὁμολογῶ» (IX, 105) ἀλλά τό φαινόμενον πάντη σθένει οὐπερ ἄν ἔλθῃ» ἀλλά καί τό Σέξτο (πρός Ἡθικούς 20) «Κατά δέ τό φαινόμενον τούτων ἕκαστον ἔχομεν...». Ὁ Λόγος καί τά παραδείγματα τοῦ Ἀββᾶ εἶναι ἀναφορές στόν Διογένη τόν Λαέρτιο. Λέει ὁ συνομιλητής λοιπόν «ἐγὼ γνωρίζω ὅτι ἡ φωτιά εἶναι μόνη τῆς τέτοια ὅπως αὐτή μοῦ φαίνεται». Ὁ Διογένης ἀναφέρει (IX 104) «καί ὅτι τό πῦρ καίει αἰσθανόμεθα· εἰ δέ φύσιν ἔχει καυστικήν ἐπέχομεν». Ὁ Ἀββᾶς, ἀφοῦ λέει πῶς ἔτσι μιλοῦσαν οἱ ἀρχαῖοι Πυρρωνιστές, κάνει μιὰ ἀποστροφή στό λόγο του διατυπώνοντας μιὰ ἄλλη θέση: «Σήμερα ἡ νέα φιλοσοφία ὀμιλεῖ πιά θετικά» σέ σύγκριση πρὸς τοὺς ἴδιους. Αὐτή εἶναι ἡ θέση τοῦ Bayle.

Ὁ Ἀββᾶς, συνεχίζοντας τό λόγο του, θίγει δύο νέα θέματα πού ἔμμεσα ἀναφέρονται στό Σκεπτικισμό, ἀπηχοῦν ὅμως καρτεσιανές ἀπόψεις στίς ὁποῖες ἀσκεῖ κριτική: α) γιὰ τίς δευτερεύουσες ιδιότητες τῶν σωμάτων καί τήν διά τῶν αἰσθήσεων ἀντίληψή τους, μιὰ θεώρηση πού βρίσκεται ἀργότερα στήν γνωσιοθεωρία τῶν D. Hume, John Locke, G. Berkeley καί ἡ πρώτη διατύπωσή της ἀνάγεται στό Δημόκριτο (βλ. ἀπ. D-K B9, B11, B117, B125) β) καί τήν ἔκταση τῶν σωμάτων ὡς πρωταρχική ιδιότητα πού ἔχει κατὰ τήν καρτεσιανή διδασκαλία μεταφυσική προέλευση.

Στή νεώτερη φιλοσοφία, κυρίως στόν Descartes, «Ἡ θερμότητα, οἱ ὀσμές, τὰ χρώματα καί τά παρόμοια δέν εἶναι ἀντικείμενα στίς αἰσθήσεις. Αὐτά εἶναι τροποποιήσεις τῆς ψυχῆς μας (passiones animae)». Ὅλα ὅσα ὑπάρχουν στόν κόσμο δέν

είναι όπως παρουσιάζονται στον άνθρωπο (I know that bodies are not at all as they appear me). Αυτά βρίσκονται κάτω από την ιδιότητα της «έκτασης» και την κατάσταση της «κίνησης». Αυτή είναι καρτεσιανή εξ όλοκληρου άποψη²⁴. Οί ιδιότητες αυτές είναι αναπόσπαστες και άδιαχώριστες από τὰ σώματα. Καί στην περίπτωση κατά την όποίαν «αυτά θά ήθελαν νά απαλλαγούν από την έκταση και την κίνηση, αυτό δέν είναι δυνατό»²⁵. Στη συνέχεια των αναλύσεων του ό 'Αββᾶς εκθέτει την καρτεσιανή θεωρία περί της ύπαρξης τών σωμάτων, σύμφωνα μέ την όποία δέν έχουμε καμμία άπόδειξη γιά την ύπαρξη τους. 'Ο λόγος του υπαινίσσεται στη συνέχεια τή θεωρία τών εμφύτων ιδεών (innatae notiones), μέ την προοπτική της εξήγησης τών ιδιοτήτων τών σωμάτων²⁶. 'Ο Θεός δέν άπατά τούς ανθρώπους ως προς τίς «ιδέες μέ τίς όποιες συλλαμβάνουν οί άνθρωποι τίς ιδιότητες τών πραγμάτων και την έκταση»²⁷, ούτε και τούς εξαναγκάζει πάνω σ' αυτό. Αυτό αναφέρεται, μέ δεδομένη την καρτεσιανή άποψη περί «θείας διατάξεως», σύμφωνα μέ την όποίαν τίς «εμφυτες ιδέες ή παραστάσεις» ενεφύτευσε στην ψυχή τοῦ ανθρώπου ό θεός, και μέ αυτές άποκτᾶ ό άνθρωπος γνώση της άληθοῦς φύσεως τών όντων, σωματικῶν και άσωμάτων²⁸, έφόσον υπάρξει ή «εὔκαιρος άφορμή». Τό περίεργο πού παρατηρεῖται στη συνέχεια τών αναλύσεων τοῦ όμιλητή είναι ότι ό λόγος του περιστρέφεται γύρω από καρτεσιανές θεωρήσεις τοῦ γνωσιολογικοῦ προβλήματος, χωρίς νά χαρακτηρίζει τό φιλόσοφο ως σκεπτικιστή, ενώ τοῦ άποδίδει ιδέες πού επιτρέπουν τέτοιο χαρακτηρισμό. 'Ο θεός, αναφέρει ό 'Αββᾶς, κατά την καρτεσιανή άποψη, δέν αναγκάζει τόν άνθρωπο νά πει «Αυτά τὰ χρώματα υπάρχουν έξω από τό νοῦ μου» αλλά μόνον «μοῦ φαίνεται ότι υπάρχουν χρώματα εκεί». Σέ καμιά περίπτωση ό θεός δέν θά μπορούσε νά είναι ή αίτία τών λαθῶν μας, καταλήγει ό 'Αββᾶς. Τό τέλος αὐτῆς τῆς ένότητας κλείνει μέ την πρόταση «Αυτά είναι τὰ πλεονεκτήματα (advantages) τὰ όποία οί νέοι φιλόσοφοι θά έδιναν στους Πυρρωνιστές». 'Η πρόταση αὐτή παρέχει δυσκολίες στην κατανόησή της. Ποιά είναι τὰ πλεονεκτήματα αὐτά, άφοῦ προηγουμένως αναφέρεται σε βασικές θέσεις τῆς καρτεσιανῆς γνωσιολογίας; Μήπως αὐτά πού διδάσκει ό Descartes γιά τὰ φαινόμενα και τίς ιδιότητες τών αντικειμένων, πού αναφέρθηκαν από τόν όμιλοῦντα, άποδίδονται και στους Πυρρωνιστές και θεωροῦνται ως πλεονεκτήματα; Μήπως ή άποψη ότι τὰ ανθρώπινα λάθη δέν έχουν την αίτία τους στό θεό; 'Η προσεκτική άνάγνωση και ή νοηματική σύλληψη τοῦ κειμένου μάς δίνει τή δυνατότητα νά άνιχνεύσουμε ότι πρόκειται γιά δύο «advantages» τών Πυρρωνιστῶν: α) ότι ό θεός δέν έχει καμιά σχέση μέ τὰ ανθρώπινα λάθη. Αὐτή ή καρτεσιανή ιδέα μπορεί έμμεσα νά άνιχνευθεῖ και στά κείμενα τοῦ Σέξτου «οὔκ ἄρα προνοεῖ τῶν έν τῷ κόσμῳ ό θεός. Εἰ δέ οὐδένός πρόνοιαν ποιεῖται οὐδέ ἔστιν αὐτοῦ ἔργον οὐδέ άποτέλεσμα» (Πυρ. 'Υποτ. III, 11) και στη συνέχεια «άσεβείς αναγκάζονται οί διαβεβαιωτικῶς λέγοντες είναι θεόν: πάντων μέν γάρ αὐτόν προνοεῖν λέγοντες κακῶν αίτιον τόν θεόν» και β) ότι τὰ φαινόμενα διά τῶν αίσθήσεων αντιλαμβάνεται ό άνθρωπος.

Στην επόμενη νοηματική ένότητα ό ἴδιος άββᾶς, συνεχίζοντας τό λόγο του, λέγει, θέτοντας ένα πρόβλημα, πού εμφανίζεται έντονα στους άρχαίους Σκεπτικιστές, «ἄν ένας έχει κάποιες έλπίδες νίκης επάνω στους σκεπτικιστές, θά άποδεικνυε σ' αὐτούς πρῶτα από όλα ότι ή άλήθεια μπορεί νά γνωσθεῖ από βέβαιες άποδείξεις. Αυτό γενικά όνομάζεται κριτήριο τῆς άλήθειας (criterium veritatis)».

Ἡ ἀββᾶς ἐπιθυμῆ νά δεῖξει πῶς μπορεῖ κάποιος νά ἀνατρέψει ἢ νά φέρει σέ ἀδιέξοδο τούς Σκεπτικιστές. Δίνει τρόπους πῶς ἕνας καλβινιστής θά ἀντικρούσει ἕναν καθολικό, ὁ ὁποῖος χρησιμοποιεῖ τό σκεπτικισμό, ὅπως ἀναφέραμε, ἐναντίον τῶν Μεταρρυθμιστῶν. Ἔτσι ὁ Bayle, κρατώντας γιά τόν ἑαυτό του τόν ρόλο τοῦ ἀντιγραφέα, θέλει νά μείνει οὐδέτερος στήν διαμάχη αὐτή.

Τό βέβαιο χαρακτηριστικό τῆς ἀλήθειας εἶναι, κατά τήν ἄποψη τοῦ ἀββᾶ, ἡ «προδηλότητα» (self-evidence). Ἐάν δέν ὑπάρχει «προδηλότητα» τίποτα δέν μπορεῖ νά ὑπάρξει. Ἡ λέξη «προδηλότητα» ἐναλλάσσεται μέ τήν λέξη «προφάνεια». Ἡ «προδηλότητα», πού ἀναφέρει ἐδῶ ὁ Bayle, εἶναι ὀλοφάνερα ἢ «ἐνάργεια» (= self evidence κατά τήν μετφρ. τοῦ Bury στήν ἔκδοση Loeb) τῶν Σκεπτικιστῶν. Ὁ Σέξτος ὀρίζει σαφῶς στά κείμενά του: «ἐναργές γάρ ἀξιούται τυγχάνειν ὑπό τῶν ἐναντιῶν τό ἐξ ἑαυτοῦ λαμβανόμενον καί μηδενός ἐτέρου χρῆζον εἰς παράστασιν» (Πρός λογικούς I, 365), ἐνῶ σέ πολλά ἄλλα σημεία²⁹ ἀναφέρεται στήν ἔννοια αὐτή ὅπως καί στό ἐπίθετο «ἐναργής», καί συνδέει τό «ἐναργής» μέ τό «πρόδηλος» (Πρός λογικούς II, 145)³⁰. Ὁ Κικέρωνας (Acad. 2, 29) κάνει λόγο γιά «perspicuitas». Γνωρίζει καλά ὁ Bayle καί συζητεῖ τά κείμενα τοῦ Σέξτου, χωρίς τό λῆμμα αὐτό πού ἀναλύουμε νά κάνει ἀναφορές στό ἀρχαῖο σκεπτικό-δοξογράφο. Δίνει στή συνέχεια ἕνα παράδειγμα «προφανῶς»: «Αὐτό εἶναι προφανές: πράγματα τά ὅποια δέν εἶναι διαφορετικά ἀπό ἕνα τρίτο πρᾶγμα δέν εἶναι διαφορετικά μεταξύ τους». Αὐτό εἶναι τό βασικό κριτήριό γιά νά θεμελιωθεῖ ἡ ἀλήθεια. Στή συνέχεια ὁ λόγος τοῦ Ἀββᾶ παίρνει θεολογικό προσανατολισμό καί περιεχόμενο μέ κύρια κατεύθυνση καί πρόθεση τήν ἐπιβεβαίωση τῆς ἀρχικῆς ἄποψης ὅτι τό «Ἅγιο Πνεῦμα» καί κυρίως τό μυστήριό τῆς «Ἁγίας Τριάδος» ἀνατρέπει αὐτό τό ἀξίωμα τῆς λογικῆς, πού υἱοθετεῖται ἀπό τούς Σκεπτικούς φιλοσόφους. Σέ καμία περίπτωση δέν ξεχνᾷ ὁ Ἀββᾶς ὡς καλβινιστής τήν ἄποψη ὅτι ὁ Σκεπτικισμός δέν ἰσχύει στήν περιοχὴ τῶν δογμάτων τῆς θρησκείας, πού παρέχουν μία βεβαιότητα σέ ἀντίθεση πρὸς τήν προβαλλόμενη ἀντίληψη τῶν Καθολικῶν.

Στήν ἐπόμενη παράγραφο ὁ ἀββᾶς ἐπανέρχεται σέ καρτεσιανές ἀπόψεις, οἱ ὁποῖες δέν φαίνεται ὅτι εἶναι ἀνεξάρτητες ἀπό Σκεπτικιστικές θέσεις. Ἀρνεῖται ὁ ἀββᾶς καρτεσιανές ἰδέες τίς ὁποῖες ἐκλαμβάνει (σέ ἕνα βαθμό βέβαια εἶναι) ὡς σκεπτικιστικές, ὅπως: «Δέν γνωρίζουμε ἂν ὑπάρχει ἕνα σῶμα καί ἕνα πνεῦμα». Αὐτή ἡ ἰδέα θυμίζει τήν «res extensa» καί τήν «res cogitans» ἀντίστοιχα τοῦ Descartes, ἐνῶ στή συνέχεια ἀναφέρεται σέ «συμβεβηκότα» (accidents) καί «οὐσία» (essence) τῶν σωμάτων γιά νά τονίσει πῶς ἡ ἔκταση, καρτεσιανή κατηγορία, εἶναι μόνο ἕνα «συμβεβηκότα». Τό σῶμα εἶναι μία ὑπαρξη (unextended substance). Ὑποστηρίζει στή συνέχεια πῶς «αὐτό μπορεῖ νά ἔχει ὅλα τά γνωρίσματα τά ὅποια ἀντιλαμβανόμαστε ὡς ἀνήκοντα στό πνεῦμα, ὅπως: νόηση, πάθη, αἰσθήσεις». Αὐτό συνεπάγεται πῶς δέν ὑπάρχει οὐσιαστικά συγκεκριμένο κριτήριό γιά τήν διάκριση μιᾶς οὐσίας πνευματικῆς ἐκ φύσεως ἢ ὑλικῆς. Οἱ ἀπόψεις πού διατυπώνονται ἐδῶ εἶναι ἔμμεσα κριτική στίς ἀντιλήψεις τοῦ Descartes, ὁ ὁποῖος διακρίνει σαφῶς «νοητική καί μία σωματική οὐσία», ἀποδίδοντας διαφορετικά «συμβεβηκότα» σέ κάθε μία. Στήν πρώτη, τή «νοητική», τρόποι (modi) ἢ συμβεβηκότα (accidentia) εἶναι οἱ παραστάσεις, οἱ κρίσεις, ἡ βούληση, ἐνῶ τῆς δεύτερης εἶναι ἡ μορφή, ἡ θέση, ἡ ἡρεμία, ἡ κίνηση, ἡ σκληρότητα καί ἄλλες. Δέν εἶναι εὐκόλο νά δικαιο-

λογήσει κανείς πώς στο διάλογο αυτό γίνονται τόσες παρεκβάσεις, τή στιγμή πού τό λήμμα αναφέρεται στον Πύρρωνα και επίμονα αναφέρεται στον καρτεσιανό δυϊσμό³¹. "Όπως αναφέραμε και παραπάνω, τό πιθανόν είναι ό Bayle νά θεωρεί τόν Descartes σκεπτικιστή. 'Εξίσου όμως πιθανό είναι, και χωρίς νά λειτουργεί ανεξάρτητα από αυτό, νά αντιμάχεται τόν Descartes μέ πρόθεση άπολογίας υπέρ του Καλβινισμού. Αυτό έρμηνεύεται κάτω από τήν αντίληψη ότι ό Descartes ως άπολογητής του Καθολικισμού είναι αντίθετος προς τούς Καλβινιστές, γι' αυτό και θά πρέπει νά άνασκευασθοῦν οί θεωρίες του. 'Η καρτεσιανή άποψη γιά τρόπους ύπαρξης (modi essentiae) δέν μπορεί νά ισχύσει χωρίς αυτά πού τούς τροποποιούν». «Μέσα όρισμού τής ύπαρξης», όπως δέχεται ό Descartes, «δέν υπάρχουν». 'Η άπαριθμηση τών «συμβεβηκότων» δέν παρέχει τίποτα. Αυτό μάλλον οδηγεί σέ άδιέξοδο. «'Αν τά συμβεβηκότα μπορούν νά ύπάρξουν άπουσία ύποκειμένου, τότε ή ούσία (substance) μέ τή σειρά της μπορεί νά ύπάρξει έξαρτώμενη από άλλη ούσία μέ τόν τρόπο, όπως και τά συμβεβηκότα».

"Όλα αυτά τά γνωστικά προβλήματα και τά λάθη έχουν άποφευχθεί μέ τό πέραςμα «άπό τό σκοτάδι του παγανισμού στό φώς του Εὐαγγελίου». 'Ο Λόγος έδω τελειώνει μέ μία συμβιβαστική πρόταση πού δέν καταργεί ούτε άποδέχεται τόν σκεπτικισμό, στό βαθμό πού εκφράσθηκε παραπάνω μέ άναφορά στήν προσδιοριστική όπωσδήποτε αρχή τής «προδηλότητας». «'Ας έπωφεληθοῦμε από τό θάρρος όσων έζησαν πριν από τά μηνύματα του Εὐαγγελίου, μέ τό όποιο μās ύποδεικνύουν ως άληθή όρισμένα αυτόδηλα δόγματα (self-evident doctrines), τών όποιων τό λάθος έχει άποκαλυφθεί σέ μās από τά μυστήρια τής θεολογίας μας». 'Ο Σκεπτικισμός, όσο κι άν έχει ως σκοπό τή διασφάλιση ενός κριτηρίου γιά τήν άλήθεια, πρῶγμα πού άποτελεί ένα ανθρώπινο desideratum, δέν χρειάζεται, γιατί οδηγός στήν εύρεση τής άλήθειας είναι τά μυστήρια πού ύποδεικνύουν τό λάθος, ενῶ κοντά σ' αυτά βρίσκεται ή άλήθεια.

Μετά αναφέρεται συνοπτικά στό πρόβλημα τής ανθρώπινης ήθικης συμπεριφοράς σέ σχέση μέ τήν παρέμβαση ή όχι του θεού σ' αυτήν, πέφτοντας έτσι σέ μία επανάληψη, άφοῦ μέ τό ίδιο ασχολήθηκε και πιο πάνω. 'Ο ίδιος συζητητής άπευθυνόμενος στον άλλο 'Αββᾶ λέει «'Εσύ πρόκειται νά μου πεις ότι τά καθήκοντα του δημιουργού δέν θά είναι μετρημένα μέ τίς δικές μας (τῶν ανθρώπων) προδιαγραφές». 'Αλλάζοντας τώρα τό πρόσωπο λέει «άν έσεις δέχεσθε αυτή τήν άποψη, τότε πέφτετε στό δίχτυ τῶν αντιπάλων σας, οί όποιοι αυτό επιδιώκουν». 'Αντίπαλοι είναι οί Σκεπτικιστές, στή συγκεκριμένη περίπτωση οί καθολικοί. 'Επιδίωξη λοιπόν αυτών είναι ν' άποδείξουν ότι «ή άπόλυτη φύση τῶν πραγμάτων είναι άγνωστη σέ μās, και ότι μπορούμε νά έχουμε σχετική γνώση γι' αυτά». 'Ως άπόδειξη τής σχετικότητας τής γνώσης αναφέρει: «Δέν γνωρίζουμε άν ή ζάχαρη είναι γλυκειά άφ' έαυτής, γνωρίζομε μόνο ότι αυτή είναι γλυκειά, όταν τοποθετείται στή γλώσσα μας». Είναι τό ίδιο μέ μικρή εκφραστική παραλλαγή: «τό μέλι ότι έστί γλυκό οῦ τίθημι, τό δ' ότι φαίνεται όμολογῶ» (Διογ. Λαερτ. IX, 105). Τό συμπέρασμα στό όποιο καταλήγει και πάλι ό άββᾶς είναι πώς ή «προδηλότητα» μπορεί νά άποτελέσει ένα χαρακτηριστικό τής άλήθειας. Στήν τελευταία παράγραφο του λήμματος, επειδή δέν υπήρξε κανένας αντίλογος, ό 'Αββᾶς κάνει πιο επιθετική τήν κριτική του κατά τῶν Πυρρωνιστών, προσπαθώντας νά δείξει τά

λάθη τους με αναφορές σέ πρακτικά προβλήματα τῆς καθημερινῆς ζωῆς.

Τά συμπεράσματα ὀλοκλήρου τοῦ λήμματος γενικεύονται καί ἀποδίδονται σέ κάθε learned Theologian. Σέ μία σημείωση τῆς μετάφρασῆς του ὁ Porokin γράφει «στό τελευταῖο του ἔργο, ὁ Bayle, τό Entretiens de Maxime et de themiste, ἀποκαλύπτεται ὅτι learned theologian δέν εἶναι ἄλλος παρά ὁ ἴδιος ὁ Pierre Bayle». Αὐτό μᾶς πείθει πῶς τό συμπέρασμα εἶναι ἡ θέση τοῦ Bayle γιά τόν Πυρρωνισμό, παρά τό γεγονός ὅτι ὁ λόγος ἐκφέρεται στό τρίτο πρόσωπο. Ἡ θέση αὐτή περιέχει δύο συμπεράσματα: α) Εἶναι λάθος νά χάνουμε τό χρόνο μας διαφωνώντας μέ τούς Πυρρωνιστές ἢ νά φανταζόμαστε ὅτι τά σοφίσματά τους θά μπορούν εὐκολά νά παρακάμπτονται ἀπό τήν ἀπλή (μόνη) δύναμη τοῦ λογικοῦ· β) τό πιό σημαντικό ὅμως ἀπό ὅλα εἶναι νά δείξουν οἱ Πυρρωνιστές τήν ἀδυναμία τοῦ λογικοῦ ἔτσι ὥστε αὐτή ἡ ἄποψη νά τούς ἀνοίξει τό δρόμο γιά ἕνα καλλίτερο ὁδηγό, πού εἶναι ἡ πίστη.

Ἡ ὀ Bayle θεωρεῖ τόν Πυρρωνισμό ἀκαταμάχητο ἀπό τό λογικό, ἐνῶ ἀναγνωρίζει πῶς ἡ προσφορά του ἐντοπίζεται κυρίως στό γεγονός ὅτι ἀνοίξε τό δρόμο προσπάθειας συμβιβασμοῦ τῆς ἀδυναμίας τοῦ λογικοῦ μέ τήν πίστη. Δίνει μιά συμβιβαστική λύση, σύμφωνα μέ τήν ὁποία διαχωρίζεται ἡ γνώση, πού προσδιορίζεται καί περιορίζεται ἀπό τήν ἀδυναμία τοῦ λογικοῦ, ἀπό τήν πίστη.

Αὐτή τήν ἄποψη ἐκθέτει ὁ Bayle στό ἐπόμενο λῆμμα τοῦ Λεξικοῦ του μέ τό σύμβολο (c).

Σ' αὐτό τό λῆμμα θεωρεῖ δεδομένη ἀπό πλευρᾶς τῶν ἀναγνωστῶν του τή γνώση τοῦ Σέξτου Ἐμπειρικοῦ, ἀφοῦ ἀναφέρεται σ' αὐτόν χωρίς νά αἰσθάνεται τήν ἀνάγκη νά δώσει ἐξηγήσεις γιά τήν ταυτότητα καί τά κείμενά του. Αὐτό ἀκριβῶς φανερώνει ἀπό τή μιά μεριά σέ ποιό βαθμό ὁ ἴδιος γνώριζε τά κείμενα τοῦ Σέξτου, καί ἀπό τήν ἄλλη πόσο γνωστά καί δεδομένα ἦταν αὐτά τά κείμενα στήν ἐποχή του. Ἐξαίρει ὁ Bayle τούς «τρόπους»³¹ πού προβλήθηκαν ἀπό τόν Σέξτο Ἐμπειρικό, γιά τήν ἀναίρεση τῶν διαφόρων θεωριῶν, κυρίως τῶν «δογματικῶν φιλοσόφων», ὡς ὀριακή ἐκφραση τῆς ὀξύτητας (subtlety) τοῦ ἀνθρώπινου λογικοῦ. Στό λῆμμα "The third clarification" ἀναφέρει ρητά τούς «δέκα τρόπους». Εἶναι οἱ «τρόποι» αὐτοί ἕνα κατόρθωμα τῆς διάνοιας. Δέν φαίνεται ἐδῶ ὅμως σέ ποιά δέσμη «τρόπων» ἀναφέρεται ὁ Bayle ἀπό ὅσες καταγράφει ὁ Σέξτος. Ἀσχολεῖται ὅμως μέ τήν κριτική τῶν «τρόπων» αὐτῶν. Πιστεῦει ὅτι ἡ «ὀξύτητα» τοῦ νοῦ πού δηλώνεται μέ τούς «τρόπους» δέν εἶναι ἱκανοποιητική, ἀφοῦ στήν ἴδια αὐτή διαδικασία τῶν «τρόπων» ἐμφανίζεται κάποια σύγχυση. Ἄν, γράφει, «αὐτό ἦταν σταθερό, θά ἀποδείκνυε ὅτι τοῦτο εἶναι ἀσφαλές, ὅτι δηλαδή πρέπει νά βρισκόμαστε ἐν ἀμφιβολία. Τότε θά ὑπῆρχε κάποια σιγουριά· θά ὑπῆρχε τότε ἕνα κριτήριον ἢ ἕνας ἀσφαλῆς κανόνας τῆς ἀλήθειας». Αὐτό μπορεῖ νά διατυπωθεῖ ἀπλᾶ ὡς ἐξῆς: ἂν εἴμαστε σίγουροι γιά τήν ἀμφιβολία μας, θά μπορούσαμε νά ἀμφιβάλουμε. Αὐτή ἡ σκέψη θυμίζει τό ἐπιχείρημα ἐναντία στήν Πυρρώνεια ἀγνωσία³²: πῶς εἴμαστε σίγουροι γιά τήν ἀγνωσία μας, ἀφοῦ τίποτα δέν γνωρίζουμε. Μποροῦμε ἐδῶ νά ἀνιχνεύσουμε ὅτι ὁ Bayle, γράφοντας αὐτά, ἔχει στό νοῦ του, πιθανόν τόν «ἀπό διαφωνίας τρόπον»³³. Ἡ «ἀμφιβολία» εἶναι μιά μεγάλη δίνη γιά τήν ἀνθρώπινη σκέψη. Αὐτή ὅμως εἶναι πού μᾶς πείθει πῶς τό λογικό μας εἶναι ἕνα μονοπάτι πού μᾶς ὀδηγεῖ σέ λάθος κατεύθυνση.

Στήν πρώτη παράγραφο του λήμματος: The third clarification επανέρχεται σαφώς σέ εκείνο που είχε δηλώσει στην αρχή του λήμματος “Pygtho”, ότι δηλαδή ο Πυρρωνισμός είναι μία θεωρία επικίνδυνη για την θρησκεία. Γράφει σχετικά: «δέν πρέπει νά επιτρέπεται στους φιλοσόφους νά διαφανούν γιά τά μυστήρια τῆς Χριστιανοσύνης, μέχρι νά ἀποδεχθoύν τήν Ἐποκάλυψη ὡς κριτήριο». Πάνω σ’ αὐτό «δέν ἔχει ἀκουσθεῖ ὅτι εἶναι κανένας ἄλλος τόσο ἀνάξιος, ὅσο οἱ ἀκόλουθοι τοῦ Πυρρωνισμοῦ».

Οἱ Πυρρωνιστές δέν ἀρκοῦνται στήν ἀντίθεση πού προβάλλουν καί τήν ἐπιφύλαξη πού ἔχουν σχετικά μέ τίς αἰσθητηριακές μαρτυρίες, τούς κανόνες τῆς ἠθικῆς, τῆς λογικῆς καί τά ἀξιώματα τῆς Μεταφυσικῆς, ἀλλά προσπαθοῦν νά ἀνατρέψουν τίς ἀποδείξεις τῶν γεωμετρῶν καί τῶν μαθηματικῶν. «Καλό θά ἦταν γι’ αὐτούς νά σταματοῦν στους «δέκα τρόπους», καί θά μπορούσαν τότε νά τούς χρησιμοποιήσουν στή φυσική ἐπιστήμη». Ἐλλά αὐτοί προχωροῦν ἀκόμα περισσότερο καί φθάνουν στό «διάλληλο»³⁴ τρόπο (diallelos στό κείμενο) πού εἶναι «ὄπλο» τους γιά τήν κριτική πού ἀσκοῦν γιά τήν ἀμφισβήτηση τοῦ κριτηρίου. Ἡ προβολή τοῦ «διάλληλου» τρόπου ἀπό τούς Πυρρωνιστές τούς κάνει ἀκαταμάχητους σ’ ὀποιοδήποτε θέμα. Πιστεύει ὅμως ὁ Bayle ὅτι οἱ Πυρρωνιστές χάνονται στίς θεωρίες τους καί χαίρονται μόνο μέ αὐτό, ἀφοῦ αὐτό τούς βοηθάει ν’ ἀποδείξουν πολύ καθαρά τήν καθολικότητα τῶν ὑποθέσεων τους, ὅτι ὅλα εἶναι ἀβέβαια.

Οἱ ἀναλύσεις πού προηγήθηκαν ἦταν μιᾶ ἀπόπειρα φιλοσοφικῆς ἀνάγνωσης τριῶν λημμάτων τοῦ Λεξικοῦ τοῦ Bayle πού συνδέονται ἄμεσα μέ τόν ἀρχαῖο Σκεπτικισμός. Νομίζουμε πώς μέ τούς συσχετισμούς καί τίς συγκρίσεις, πού μᾶς δόθηκε ἡ εὐκαιρία νά κάμωμε, ἔγινε φανερό πώς ὁ Bayle γνωρίζει πολύ καλά τά κείμενα τοῦ Σέξτου Ἐμπειρικοῦ, καί πώς ἀπό αὐτά ἔχει δεχθεῖ βαθιές ἐπιδράσεις στίς φιλοσοφικές του θεωρήσεις. Διαπιστώσαμε ὅτι ἐξετάζει τό Σκεπτικισμό στό πλαίσιο τῆς θεολογικῆς διαμάχης Καθολικισμοῦ-Καλβινισμοῦ καί πάντοτε ἐπηρεασμένος ἀπό τήν προσωπική του θρησκευτική πίστη, ἡ ὁποία διαφοροποιήθηκε, ἀφοῦ μετεπήδησε ἀπό τόν Καθολικισμό στόν Καλβινισμό καί ἐπανεκάμψε, ἐνῶ φαίνεται ὅτι οἱ παλινδρομήσεις του αὐτές τόν ὀδήγησαν σέ κάποια μορφή «δυσμοῦ».

Συμπερασματικά μπορούμε νά ἀναφέρουμε ὅτι ἀπορρίπτει τόν Πυρρωνισμό ἀπό τό χῶρο τῆς θρησκείας ὡς επικίνδυνο, γιατί ὑπονομεύει τήν ἀναγκαῖα βεβαιότητα, πού πρέπει νά ἐνυπάρχει στή θρησκευτική πίστη, ἐνῶ θεωρεῖ ἀναγκαῖα τήν παρουσία του στίς ἄλλες περιοχές τῆς πνευματικῆς δραστηριότητας.

Ἡ «Ἐποκάλυψις» εἶναι τό βέβαιο «κριτήριο τῆς ἀλήθειας», ἡ ὁποία βιώνεται μέ τήν πίστη, ἐνῶ στόν φυσικό κόσμο ὑπάρχει ἀβεβαιότητα τήν ὁποῖαν δίδαξαν οἱ Σκεπτικοί. Αὐτό συνεπάγεται πώς ἡ βεβαιότητα τῶν δογμάτων τῆς πίστεως δέν ἀποδεικνύεται οὔτε χρῆζει ἀποδείξεως, ἀρχή πού εἶναι ἀναγκαῖα στό χῶρο τῆς γνώσης τῆς φύσης. Γι’ αὐτό ἀκριβῶς αὐτά τά δύο, δηλαδή γνώση καί πίστη, δέν συμβιβάζονται, ἀλλά ὑπάρχει ἀγεφύρωτο χάσμα μεταξύ τους. Αὐτό, γιατί ἡ προδηλότητα, ἡ «ἐνάργεια» τῶν Σκεπτικῶν, πού ἰσχύει στό χῶρο τῆς Λογικῆς, δέν ἰσχύει στόν χῶρο τῆς θρησκείας, ἀφοῦ τό προφανές ὅτι «δύο πράγματα πού δέν εἶναι διαφορετικά πρὸς τρίτο δέν εἶναι καί μεταξύ τους διαφορετικά», πού ἀποτελεῖ τή βάση τῶν συλλογισμῶν μας, «ἡ ἀποκάλυψη τοῦ μυστηρίου τῆς Ἁγίας Τριάδος μᾶς βεβαιώ-

νει πώς τό λογικό αυτό αξίωμα είναι λάθος». 'Η πίστη ανατρέπει τή λογική. Δέν μένει ό Bayle πάντοτε σταθερός στήν άποψη του αυτή. 'Εξάιρει τήν όξύνοια τών Σκεπτικῶν καί άσκει ευνοϊκή κριτική στους «δέκα τρόπους». Παραμένει ώστόσο πρόβλημα, γιατί ό ίδιος δέν είναι σαφής στά κείμενά του, σέ ποιό βαθμό είναι ένας σκεπτικιστής ή άκολουθεί μιá στάση επιφυλακτική άπέναντι στό σκεπτικισμό, άνάλογα μέ τίς περιστάσεις. Αυτό τουλάχιστον μπορεί νά διαπιστώσει κανείς άπό τά κείμενά του.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Γιά τήν ζωή καί τό έργο του P. Bayle βλ. όμόνυμο άρθρο του R. Porkin, στήν *Encyclopedia of Philosophy*, New York, Mamillan, Vol. I., 1967, σσ. 257-262. 'Επίσης τό συλλογικό έργο: Pierre Bayle, *le philosophie de Rotterdam* (ed.), Paul Dibon, Amsterdam 1959. 'Ο τόμος αυτός περιέχει άρθρα στήν 'Αγγλική καί Γαλλική γλώσσα πού αναφέρονται στήν έπαναξιολόγηση τών άπόψεων του Bayle.
2. Πέμπτη έκδοση του Λεξικού έγινε μετά τό θάνατο του Bayle στό Amsterdam τό 1740 σέ 4 τόμους: 'Από τήν έκδοση αυτή μεταφράσθηκε στήν άγγλική γλώσσα. 'Ο ίδιος είχε κάμει έκδοτικές άπόπειρες. Πρώτη φορά τό 1692 καί τό 1702 στό Rotterdam. Τό έργο εκδόθηκε δλοκληρωμένο μέ συμπληρώσεις άπό τά κατάλοιπα του Bayle τό 1820 σέ 20 τόμους. Πρίν μερικά χρόνια έπιλογή λημμάτων του Λεξικού εξέδωσεν ό Alain Niderst: *Pierre Bayle, Dictionnaire Historique et Critique, Paris 1974*. 'Επίσης ό R. Porkin εξέδωκεν μιá έπιλογή άρθρων του Λεξικού: *Pierre Bayle: Historical and Critical Dictionary, Selections*, Indianapolis, Bobbs - Merrill, 1965, XLIV + 456 pp. Τήν έκδοση αυτή είχαμε ύπ' όψη μας κατά τή συγγραφή τής παρούσης εργασίας.
3. Porkin, R., *Encyclopedia of Philosophy*, ό.π., σ. 257. Βλ. του ίδιου: *The History of Scepticism from Erasmus to Spinoza*, σ. XVII.
4. Hume, D., *An Inquiry Concerning Human Understanding* (ed. A. Flew), 1962, σ. 154.
5. Γιά τή σχέση του D. Hume μέ τον P. Bayle βλ. Porkin, R., *Bayle and Hume στο The High Road to Pyrrhonism*, Austin Hills Press, 1980, 149-159.
6. Porkin, R., *The History of Scepticism*, ό.π. 6. 108.
7. Βλ. καί Μπαγιόνα, Α., 'Η ιστορικότητα τής συνείδησης στή φιλοσοφία του Γαλλικού Διαφωτισμού, Θεσ/νίκη 1974, 100-101.
8. Βλ. Porkin, R., *Encyclopedia of Philosophy*, ό.π., 258.
9. Βλ. Porkin, *The Rediscovery of Ancient Skepticism in Modern Times*, στό συλλογικό έργο: *The Skeptical Tradition* (ed. M. Burnyeat) Univ. of Cal. press, 1983, σσ. 225-251.
10. Porkin, R., *The History of Scepticism*, ό.π., Ch. I., σσ. 1-17.
11. Σεξτ. 'Εμπειρ., *Πυρρ.* 'Υπο., II, 18-21.
12. 'Ο Porkin, ό.π. σ. 4, γράφει «Τό πρόβλημα τής αιτιολόγησης ενός κριτηρίου (standard) γιά τήν άληθή γνώση δέν ύφίσταται, έφ' όσον ύπάρχει άναμφισβήτητο κριτήριο. 'Αλλά σέ μιá έποχή πνευματικής επανάστασης, όπως ή Μεταρρύθμιση, ή μεγάλη ένταση του προβλήματος μπορεί νά παρουσιάσει μιá άλλη crise pyrrhoniene, όταν τά ποικίλα τεχνάσματα του Σέξτου 'Εμπειρικού έχουν άνακαλυφθεί καί μελετηθεί». Βλ. στό ίδιο καί σ. 17.
13. Porkin, R., *Σκεπτικισμός στή Νεώτερη Φιλοσοφία*, 'Ελληνική Φιλοσοφική 'Επιθεώρηση 24, 8 (1991) (μτφρ. Ι. Γ. Δελλή), σ. 293 καί σημ. 2.
14. Γιά τον προβληματισμό πάνω στή σχέση Πυρρωνισμός - 'Ακαδημικός Σκεπτικισμός, Βλ. Stough Carlotte, *Greek Scepticism*, Los Angeles, 1969, σ. 34. Striker, Gisela, *Sceptical Strategies*, στόν τόμο *The Skeptical tradition*, Univ. Cal. pr. 1983, σ. 58. Βλ. καί Σεξτ. 'Εμπειρ., *Πυρρ.* 'Υποτ., I, 220 κ.έ. Εϊδικά 231-232.
15. Δελλή, Ι.Γ., 'Η Πυρρώνειος γνωσιολογία καί οί παράγοντες διαμορφώσεως αυτής, ΠΛΑΤΩΝ, 29 (1977), 118-130.

16. 'Ο Jean-Paul Dumont, *Le Scepticism et le phénomène*, Paris, Vrin, 1985², σ. 61, γράφει πώς ο Bayle κατανοούσε τη διαφορά ανάμεσα στους Πυρρωνιστές και τους 'Ακαδημεικούς. Πιστεύουμε ότι η άποψη αυτή σ' ένα βαθμό νομιμοποιείται.
17. 'Ο Popkin χρησιμοποιώντας και άλλα κείμενα του Bayle στο άρθρο του για τον φιλόσοφο στην *Encyclopedia of Philosophy*, δ.π. σσ. 260-261, εκθέτει τον προβληματισμό που έχει εμφανισθεί στην έρευνα σχετικά με την θρησκευτική θέση (religious position) του Bayle. 'Ο αντίπαλος του Pierre Jurien και μερικοί ελευθερόφρονες τον θεωρούσαν άπιστο και άθεο, επειδή του καταλόγιζαν την ευθύνη της καταστροφής της θρησκείας μέσα από μία προσπάθεια που κατέβαλλε να τά κρίνει όλα όρθολογιστικά. 'Υπάρχει το ένδεχόμενο να είναι ένας Δυιστής ή, όπως ο φίλος μου τρίτος κόμης του Shaltesbury (= Antony Ashley Cooper) σε μία επιστολή του γράφει, ότι είναι «ένας από τους άριστους Χριστιανούς». Βλ. και R. Popkin, *The High Road to Pyrrhonism*, δ.π., σ. 33 σημ. 49.
18. Σέξτ. 'Εμπειρ., Π.Υ. I, 232 «ό μέντοι 'Αρκεσίλαος, όν τής μέσης 'Ακαδημίας έλεγόμεν είναι προστάτην και άρχηγόν, πάνυ μοι δοκει τοίς Πυρρωνείοις κοινωνείν λόγοις, ως μίαν είναι σχεδόν τήν κατ' αυτόν άγωγήν και τήν ήμετέραν».
19. Κικερ., *Acad. I*, 45: "Itaque Arcesilas negabat esse quicquam quod sciri posset, me illud quidem ipsum quod Socrates sibi reliquisset, ut nihil scire se sciret".
20. Τίς άπόψεις τών Σεπτικών για τους θεούς που άποτελούν μία κριτική στις χονδροειδείς και άφελείς αντίληψεις τών «δογματικών» και ταυτόχρονα μία καθαρμένη δική τους θεολογική διδασκαλία βρίσκουμε στο Σέξτο (= *Πρόξ Φυσικούς*, I, 49-194).
Τή θέση τών Σεπτικών για τους θεούς αναφέρει χαρακτηριστικά ο Σέξτος: «τάχα γάρ άσφαλέστερος παρά τους ως έτέρους φιλοσοφώντας εύρεθήσεται ό σκεπτικός, κατά μόν τά πάτρια έξη και τους νόμους λέγων είναι θεούς και πάν τό εις τήν τούτων θρησκείαν και εύσέβειαν συντείνον ποιών, τό δ' όσον επί τῷ φιλοσόφῳ ζητήσει μηδέ προπετευόμενος».
21. 'Ο P. Gassendi (1592-1655) αναφέρεται κριτικά στον Σεπτικισμό και ειδικά στον Πυρρωνισμό στην 6η Dissertation του έργου *Expatationes Paradoxicae adversus Aristoteles* (1624). Για τή σχέση του P. Gassendi με τον άρχαίο Σεπτικισμό αξιόλογα είναι όσα περιλαμβάνει στη μελέτη του ό Ralp Walker, *Gassendi and Skepticism*, στο συλλογικό τόμο *Skeptical Tradition*, δ.π., σσ. 319-336. Βλ. και Lynn Sumida juv, *Gassendi the Atomist*, Cambr. Univ., press, 1987, 148-149.
22. Για τον Σεπτικισμό του Descartes, βλ. Bernard Williams, *Descartes' Use of Skepticism*, στο *Skeptical Tradition*, δ.π., 337-352 και R. Popkin, *The History of Scepticism*, δ.π., 172-213. Στο σημείο αυτό του κειμένου του Dictionnaire ύπαινίσσονται τά όσα γράφει ό Descartes στο τέταρτο μέρος του «*Λόγου περί τής μεθόδου*»: «Κι επειδή κάποτε οι αισθήσεις μας μᾶς ξεγελόνε, θέλησα να υποθέσω πώς τίποτα δέν ύπάρχει όπως εκείνες μᾶς τό παρουσιάζουν» στην μτφρ. Χρ. Χρηστίδη, 'Αθήνα 1976², σ. 31.
23. Σχετικά με τό έρώτημα σε ποίο βαθμό ύπάρχουν στη φιλοσοφία του Descartes σκεπτικιστικές αντίληψεις, οι άπόψεις που έχουν διατυπωθεί ποικίλουν. Στο πρόσφατο έργο του Chr. Hookway, *Scepticism*, Routledge, London 1990 άφιερώνει δύο κεφάλαια στο Σεπτικισμό του Descartes. Τό ένα με τον ένδεικτικό τίτλο Descartes: the Deepest Scepticism, τό άλλο Descartes' Legacy: Science and Circularity. Οι αναλύσεις του φαίνεται ότι συγκλίνουν στην άποδοχή της άποψης του L'Abbé François Para du Phanjas, όπως αυτή αναφέρεται από τον R. Popkin (= *The History*, δ.π. σ. 172) «Πρίν από τον Descartes ύπήρχαν Σεπτικιστές, που ήταν μόνο Σεπτικιστές. 'Ο Descartes διδάξε στην έποχή του τήν τέχνη του πώς ό Σεπτικισμός γεννά τή φιλοσοφική βεβαιότητα».
24. Descartes, I, 26.
25. Descartes, II.
26. Descartes, *Λόγος περί τής μεθόδου*, δ.π., IV, 42, σ. 36-37.
27. Τήν ιδιότητα τής «εκτίσεως» ως θεμελιώδους κατηγορίας τών σωματών ό Descartes αναλύει λεπτομερῶς στον XIV Κανόνα του έργου *Regulae ad Directionem Ingenii*, μτφρ. από τήν Λατινική Γ. Δαρδιώτη, Θεσ/νίκη 1974, σσ. 116-133.
28. Σχετικά με τήν άποψη αυτή όπως και για τήν κατά πόσον ό Θεός άπατά τους ανθρώπους βλ. τον III Στοχασμό τών *Principia Philosophiae*. 'Επίσης τίς αναλύσεις του Chr. Hookway, *Scepticism*, δ.π., Κεφ. *The demon*, σσ. 54-62. 'Ο Hookway συγκεντρώνει και αναλύει στο κεφάλαιο αυτό τίς αναφορές που κάνει ό Descartes πάνω στο θέμα αυτό σε όλα του τά έργα.

29. Για «προδηλότητα» κάνει λόγο και ο Descartes βλ. «Λόγος περί τῆς μεθόδου», ὄ.π., σ. 32-33.
30. Τό πρόβλημα τοῦ καρτεσιανοῦ δουσιμοῦ ἐξετάζει μέ κάθε λεπτομέρεια στό ἀξιόλογο καί σχετικά πρόσφατο βιβλίο τῆς ἡ Margaret Dauber Wilson, *Descartes*, Routledge, London 1978 ανατ. 1991 κεφ. VI σσ. 117-204.
31. Πρόκειται γιά τούς «τρόπους» μέ τούς ὁποίους ἀποδεικνύεται τό «πιθανόν» τῆς γνώσης καί ἡ «ἐποχή» σκεπτικῶν. Πρόβλημα γιά τήν ἔρευνα εἶναι ὁ ἀριθμός αὐτῶν τῶν «τρόπων», δηλαδή τῶν ἐπιχειρημάτων μέ τά ὁποῖα οἱ ἀρχαῖοι σκεπτικοί ὑποστήριζαν τίς θέσεις τους. Ὁ Σέξτος Ἐμπειρικός ἀναφέρεται ἐκτενῶς σέ δέκα «τρόπους» (*Πυρρ. Ὑποτ.* 36-164 Διογ. Λαερτ. IX, 79-88) σέ «Πέντε τρόπους» (= *Πυρρ. Ὑποτ.* 164-177 Διογ. Λαερτ. IX, 88-89) πού ἀποδίδονται στούς «περί τόν Ἀγρίππαν». Γιά τόν Ἀγρίππα, θιασώτη τοῦ πυρρωνισμοῦ, ἡ χρονολόγησις εἶναι ἀβέβαιη. Ἴσως ἔζησε μεταξύ Αἰνησιδήμου (1ος π.Χ. αἰώνας) καί Σέξτου, πιθανόν 2ος μ.Χ. αἰώνας. (βλ. τίς προσεγγίσεις ἀναφορικά μέ τήν χρονολόγησις ὄλων τῶν Σκεπτικῶν πού κάνει ὁ David Sedley: *The Protagonists*, στό συλλογικό τόμο *Doubt and Dogmatism*, Clar. Pr. Oxford 1980, σσ. 1-19). Ὁ Σέξτος κάνει ἐπίσης λόγο γιά «δύο τρόπους» (*Πυρρ. Ὑποτ.* 178-179). Ὁ Αἰνησιδήμος, κατά τήν ἀναφορά τοῦ Σεξτου, (*Πυρρ. Ὑποτ.* 180-185) γιά «ὀκτώ τρόπους». Αὐτοί οἱ «τρόποι» ἔγιναν ἀντικείμενο ἐκτενοῦς μελέτης ἀπό πολλούς ἐρευνητές, πού ἀρχίζει ἐπίσημα μέ τό γνωστό ἔργο τοῦ V. Brochard: *Les Sceptiques grecs*, Paris, ἀνατ. 1986 καί φθάνει μέχρι τῆ C. Stough: *Greek Skepticism*, Berkeley-Los Angeles 1969 καί τήν Gisela Striker, *The Ten Tropes of Aenesidemus*, στό *Skeptical Tradition*, ὄ.π., σσ. 95-115. Συνοπτική παρουσίασις ὄλων τῶν «τρόπων» μέ σχολιασμό ἔκαναν πρόσφατα οἱ Julia Annas καί J. Barnes, στό *The Modes of Scepticism: Ancient Texts and Modern Interpretations*, Cabr. Univ. pr. 1985F. Ἐπίσης ἐκτενεῖς ἀναλύσεις τῶν «τρόπων» παραθετεῖ ἡ T. Πεντζοπούλου-Βαλαλά, *Μαθήματα Γνωσιολογίας καί Ὀντολογίας: Ὁ ἀρχαῖος Σκεπτικισμός*, Θεσ/νίκη 1985, σσ. 30-57.
32. Δελλῆ, Ι.Γ., *Ἡ Πυρρώνειος γνωσιολογία καί οἱ παράγοντες διαμορφώσεως αὐτῆς*, ΠΛΑΤΩΝ, 29 (1977), σ. 123.
33. Διογ. Λαερτ, IX, 90.
34. Πυρρ. Ὑπ. I, 117 Πρὸς Λογικούς I, 341-342. Πρόκειται γιά τήν παράβασις τοῦ κανόνα, πού ὑποβάλλει τόν περιορισμό πῶς κατά τήν ἀπόδειξις οἱ ἀποδεικτικὲς προτάσεις πρέπει νά εἶναι ἀμέσως ἢ ἐμμέσως ἔναργεις. (βλ. Ἀριστ., Ἀναλ. Ὑστ., A2, 71b20: ἀνάγκη τήν ἀποδεικτικὴν ἐπιστήμην ἐξ ἀληθῶν τ' εἶναι καί πρώτων καί ἀμέσων καί γνωριμωτέρων καί προτέρων καί αἰτίων τοῦ συμπεράσματος). Ὅταν ὅμως οἱ ἀποδεικτικὲς προτάσεις ἔχουν ἀνάγκη ἀποδείξεως, τότε ἡ ἀπόδειξις, τό συμπέρασμα, εἶναι ἐσφαλμένο, ἔχουμε δηλαδή λήψη τοῦ ζητουμένου.

ΙΩΑΝΝΗΣ Γ. ΔΕΛΛΗΣ
ΕΠΙΚΟΥΡΟΣ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΠΑΤΡΩΝ